

The soviet electoral system in Uzbekistan: the practice of deprivation and restoration of the right to elect (1918-1936)

Nazirjon YAKUBOV¹

Andizhan State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received May 2021

Received in revised form

28 May 2022

Accepted 20 June 2022

Available online

25 July 2022

Keywords:

Soviet electoral legislation,
deprivation of voting rights,
disenfranchised,
restoration of voting rights,
documentary substantiation,
registration of
disenfranchised.

ABSTRACT

The article is devoted to the study of the procedure for disenfranchisement and restoration in the Turkestan ASSR and the Uzbek SSR in 1918-1936. According to the analysis of normative documents and archival materials, the policy of disenfranchisement was considered one of the main institutions of the Soviet electoral law. The practice of lack of rights played a decisive role in the tightening of policy towards non-proletarian sections of the population. The technical improvement of this process has also become an important factor in the development of the procedural side of the policy. The trend that determines the evolution of legal regulation has been the clarification and unification of the rules governing registration, restoration of the rights of the “deprived” and complaints of those illegally deprived of the right to vote.

2181-1415/© 2022 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss6/S-pp202-211>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Ўзбекистонда совет сайлов тизими: сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш ва тиклаш амалиёти (1918-1936 йиллар)

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

Совет сайлов
қонунчилиги, сайлов
ҳуқуқидан маҳрум қилиш,
ҳақсизлар,
сайлов ҳуқуқини тиклаш,
ҳужжатли асослаш,
сайлов ҳуқуқидан маҳрум
бўлганларни рўйхатга
олиш.

Мақола 1918-1936 йилларда Туркистон АССР ва Ўзбекистон ССР да сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш ва тиклаш тартибини ўрганишга бағишланган. Меъерий ҳужжатлар ва архив материаллари таҳлилига кўра, сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш сиёсати Совет сайлов қонунчилигининг асосий институтларидан бири ҳисобланган. Сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш амалиёти аҳолининг пролетар бўлмаган қатламларига нисбатан сиёсатнинг кескинлашуви билан ҳал қилувчи рол ўйнади. Мазкур

¹ Independent researcher of Andizhan State University.

жараёни техник жиҳатдан такомиллаштириш ҳам сиёсатнинг процессуал томонини ривожлантиришнинг муҳим омилига айланди. Ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш эволюциясини белгиловчи тенденция сайлов ҳуқуқидан нотўғри маҳрум қилинганларнинг шикоятларини кўриб чиқиш, “ҳақсизлар”нинг ҳуқуқларини тиклаш ва рўйхатга олишни тартибга солувчи нормаларини аниқлаштириш ва унификация қилиш эди.

Советская избирательная система в Узбекистане: практика лишения и восстановления избирательного права (1918-1936 годы)

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

советское избирательное законодательство, лишение избирательных прав, лишенцы, восстановление избирательных прав, документальное обоснование, регистрация лишенных избирательных прав.

Статья посвящена изучению процедуры лишения избирательных прав и восстановления в Туркестанской АССР и Узбекской ССР в 1918-1936 гг. Согласно анализу нормативных документов и архивных материалов, политика лишения избирательных прав считалась одним из основных институтов советского избирательного права. Практика бесправия сыграла решающую роль при ужесточении политики в отношении непролетарских слоев населения. Техническое совершенствование этого процесса также стало важным фактором развития процессуальной стороны политики. Тенденцией, определяющей эволюцию правового регулирования, стало уточнение и унификация норм, регулирующих регистрацию, восстановление прав «лишенных» и жалоб незаконно лишенных избирательного права.

Сўнгги ўн йилликда собиқ совет Россиясида сайлов тизими, сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш ва уни қайта тиклаш сиёсати билан боғлиқ материаллар хориждаги тарихчи ва ҳуқуқшуносларнинг долзарб мавзусига айланиб, бир қатор диссертациялар ва монографияларда ўз аксини топмоқда. Бироқ чор Россиясининг мустамлакаси сифатида ҳаёт тарзини бошдан кечирган Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон халқлари тарихида ушбу жараённинг қандай кечганлигини сайлов тарихи ва шаклланиш босқичлари нуқтаи назари билан ўрганиш тадқиқотчилар томонидан тўлиқ ёритилмаган саҳифа бўлиб қолмоқда. Ушбу мавзуга оид муҳим аҳамиятга эга материаллар бир қатор тарихчи олимларимиз томонидан ёритилган бўлса-да, улар сайлов масаласига, асосан, мазкур даврдаги синфий муносабатлар, коллективлаштириш ва у билан бир вақтнинг ўзида сиёсий қатағонлар, “қулоқлаштириш” сиёсати, деҳқонлар сургуни ва мулкдорлар қатламининг ҳуқуқларини чеклаш сиёсати нуқтаи назари билан ёндашган [1. 336.].

1918 йилда вужудга келган шўролар сайлов тизими ўзининг кўп босқичлиги, турли ижтимоий қатлам вакилларининг ҳуқуқий жиҳатдан тенгсизлиги ва очиқ овоз бериш тартиби билан ажралиб туради. XX асрнинг бошларида мамлакатда кечган сайлов жараёнлари замонавий сайлов талабларидан анча

йироқ бўлиб, аҳолининг айрим тоифаларининг сайлов ҳуқуқларидан маҳрум қилинганлиги ва “ҳақсизлар” гуруҳининг вужудга келтирилганлиги билан характерлидир.

Шу билан бирга, шўролар сайлов тизимидаги синфий муносабатлар муҳим ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, большевиклар нафақат аҳолининг бир қисмини сайловлардан четлатиш тартибини, балки асосий эътиборни шаҳар ва қишлоқлардаги давлат ва хўжалик субъектларидан мустақил бўлган аҳолини ижтимоий, иқтисодий ва маъмурий босим остига олиш механизмини йўлга қўйди.

Совет сайлов қонунчилигида сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилган шахслар доирасини аниқлашда сайловчилар рўйхатларини тузиш, сайлов ҳуқуқидан нотўғри маҳрум қилинган фуқароларнинг шикоятларини кўриб чиқиш, сайлов ҳуқуқларини қайта тиклаш ва “ҳақсизлар”ни рўйхатга олиш билан боғлиқ тўртта асосий жараёни кўрсатиш мумкин. Инқилобдан олдинги ва Муваққат ҳукумат давридаги қонунчиликда бу каби тартиблар йўлга қўйилмаган, айниқса, 1918 йилгача “ҳақсизлар” рўйхатини тузиш, ҳуқуқларини тиклаш ва уларнинг ҳисобини юритиш умуман кўзда тутилмаган эди [6]. Ушбу тартибларнинг жорий этилиши Совет сайлов қонунчилигида янгилик бўлиб, 1920 йилларнинг биринчи ярмида мазкур жараённинг шаклланиши анча секин кечди.

Бутунроссия Марказий Ижроия Қўмитасининг 1918 йил 2 декабрдаги фармони билан тасдиқланган “Волост ва қишлоқ советларига қайта сайловлар ўтказиш тартиби тўғрисида”ги биринчи йўриқномасида сайлов ҳуқуқларидан маҳрум қилиш билан боғлиқ процессуал масалалар умумлаштирилмаган ҳолатда ҳал қилинди. Унда “ҳақсизлар” рўйхатини тузиш, фуқароларни мазкур рўйхатга киритишни ҳужжатли асослаш, айниқса, ҳуқуқларни қайта тиклаш масалалари назарда тутилмаган эди [7].

Сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилишни тартибга солиш 1918-1936 йиллардаги Совет сайлов қонунчилигининг муҳим қисми бўлди. Сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш институти ўзаро боғлиқ бўлган ва бир-биридан алоҳида иккита элементларни ўз ичига олади. Бирламчи масала сайлов ҳуқуқидан маҳрум бўлган шахслар доирасини аниқлаш билан боғлиқ бўлса, ҳуқуқдан маҳрум қилиш ва тиклаш билан боғлиқ процессуал масалалар эса кейинги вазифалар ҳисобланиб, “ҳақсизлар” доирасини белгилашни таъминлади [4].

Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида сайлов жараёни, асосан, жойлардаги маҳаллий ижроия қўмиталари томонидан чиқарилган йўриқномалар асосида ташкил қилинган. Бироқ сайлов билан боғлиқ ушбу йўриқномаларда сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилишнинг процессуал тартибдаги ҳужжатлаштириш билан боғлиқ масалалари тартибга солинмаган. Уларнинг аксарияти сайлов комиссияларининг сайловдан олдин “ҳақсизлар” рўйхатини тузиш ва уларни йиғилишда эълон қилиш мажбуриятини эслатиш билан чекланган.

Бутунроссия миқёсида сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинганлар рўйхатларини тузиш ва “ҳақсизлар” рўйхатига нотўғри киритилган фуқароларнинг шикоят-аризалари бўйича меъёрий ҳужжатларга асосланган ҳолда ишлаш жараёнлари 1922 йилдан (Бутунроссия МИҚ нинг 1922 йил 31 августдаги Қарорига асосан) бошланган бўлса, ушбу жараёнлар Туркистон АССР, Хоразм ва Бухоро Халқ Совет Республикаларида дарҳол йўлга қўйилмади. Асосан, бу каби масалалар Марказдан юборилган кўрсатмалар асосида амалга ошириб борилди. Унга қадар сайлов

хуқуқидан маҳрум қилинган шахслар рўйхати етарли ҳужжатларга асосланмаган ҳолда тузилиб, тартибсиз равишда сайловга қадар бир hafta муддат қолган вақтда эълон қилинишда давом этди. Сайлов кампанияларини тартибга солувчи дастлабки “Советларга сайловлар тўғрисида”ги Йўриқнома Ўзбекистон ССР МИҚ нинг 1925 йил 16 декабрдаги 166-сон Қарорига асосан ишлаб чиқилди [18].

1926 йилга қадар “Советларга сайловлар тўғрисида”ги Йўриқноманинг сайлов хуқуқидан маҳрум қилиш билан боғлиқ моддаларини бошланғич сайлов комиссиялари томонидан фаол қўлланиши натижасида “ҳақсизлар” сонининг кескин ошиб кетганлиги 1926-1927 йиллардаги сайлов кампаниялари давомида яққол кўриниб қолди ва Марказда сезиларли ваҳима уйғотди. Шундан сўнг Москвадан барча иттифоқдош республикаларга сайлов хуқуқидан маҳрум қилиш соҳасидаги сиёсатни қисман юмшатиш юзасидан кўрсатмалар юборилди [5]. Бироқ иттифоқдош республикаларда ушбу кўрсатманинг ижроси деярли таъминланмай, сайлов хуқуқидан маҳрум қилиш сиёсати авж олишда давом этди.

1922 йилда ишлаб чиқилган “Советларга сайловлар тўғрисида”ги Йўриқнома биринчи марта сайлов хуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги қарор устидан шикоят қилиш тартибини жорий қилди. Таъкидлаш жоизки, асосий масала хуқуқдан маҳрум қилишнинг қонунийлиги ва хуқуқларни тиклаш тартиби муқаддам кўзда тутилмаганлигидан норозилик билдириш ҳақида эди. Шикоятларни бериш ва кўриб чиқиш муддатлари “ҳақсизлар” рўйхатини эълон қилиш муддатлари билан боғлиқ бўлиб, рўйхатга киритилган фуқаро уч кун ичида шикоят қилиши мумкинлиги, сайлов комиссиялари эса уни зудлик билан кўриб чиқиши ва адолат қарор топса, фуқаро сайловда қатнашиши мумкин эди [9].

1923 йилдан бошлаб шахснинг сайлов хуқуқини тиклаш масаласини ҳал қилувчи сабабларидан бири унинг Совет ҳукуматида содиқлигини исботлаш бўлди. 1924 йил 11 августдаги Бутунроссия сайлов Йўриқномасида сайлов хуқуқларини тиклашни истаганлар учун шикоятлар бериш тартиби ва кўриб чиқиш муддатлари 1922 йилдаги кўрсатмага асосан белгиланди. 1925 йил 16 январдаги СССР нинг биринчи сайлов Йўриқномасида ушбу муддат 7 кунгача узайтирилди [5].

“Ҳақсизлар” сонининг кескин ортиши маҳаллий ва марказий ҳокимият органларига сайлов хуқуқларини тиклаш бўйича шикоят ва аризаларнинг кўпайишига олиб келди. 1926-1927 йиллардаги сайлов кампанияларида Ўзбекистон ССР да жами 69.835 нафар шахс сайлов хуқуқидан маҳрум этилган бўлиб, бу умумий сайловчилар сонининг 9,6 фоизини, 1928-1929 йилги кампанияларда эса ушбу кўрсаткич Тожикистон АССР билан қўшиб ҳисоблаганда 213.753 нафарни ташкил этиб, умумий сайловчилар сонига нисбатан 19,8 фоизни ташкил этди [10].

1927 йилда Ўзбекистон ССР Марказий сайлов комиссияси ва 6 та сайлов округларида тўлиқ шакллантирилмаган статистик маълумотларга кўра, сайлов хуқуқларини тиклаш тўғрисида 1803 та ариза келиб тушган. Ушбу ариза-шикоятларни ўрганиш натижасида 491 нафар фуқаронинг сайлов хуқуқи тикланган, 998 таси рад қилиниб, 314 та ариза қайта кўриб чиқиш учун юборилган [11]. Эътиборли томони сайлов хуқуқларини тиклаш тўғрисидаги аризаларнинг деярли ярми рад этилганлигидадир.

1928-1929 йиллардаги сайлов кампанияси даврида сайлов ҳуқуқидан маҳрум этишда йўл қўйилган хатоларни тузатиш бўйича Ўзбекистон ССР МСК томонидан берилган маълумотда (1930 йил 1 июнь ҳолатига кўра) қишлоқ жойларда 119.305 нафар ёки 6,3 %, шаҳарларда 69.895 нафар ёки 13,07 %, республика бўйича жами 189.200 нафар ёки ўртача 10 % фуқаро сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилганлиги кўрсатилган.

Ачинарли томонларидан яна бири, сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилган фуқароларга нисбатан озиқ-овқат карталаридан маҳрум қилиш, меҳнат биржаларида иштирок этишини таъқиқлаш, таълим муассасаларидан четлатиш, тиббий ёрдам кўрсатилмаслик каби ижтимоий, маданий ва маиший ҳуқуқларнинг турлари бўйича чекловлар қўлланилди [12]. Ушбу сайлов кампанияси сайлов ҳуқуқидан маҳрум бўлганлар сонининг янада ўсиши ва турли органларга сайлов ҳуқуқларини тиклаш учун берилган аризалар сонининг сезиларли даражада ортиб кетганлиги билан характерланади. Марказий ҳукумат бир неча бор ушбу муурожаатлар билан боғлиқ вазиятни ҳал қилишга, уларни кўриб чиқиш ва қарорлар қабул қилиш жараёнини оптималлаштиришга ҳаракат қилди. Жумладан, 1929 йил охирида янги сайлов тўғрисидаги Йўриқнома лойиҳасини тайёрлашда Марказий Ижроия Қўмита комиссияси “ҳақсизлар” ҳуқуқини тиклаш тартибини соддалаштиришни таклиф қилди. Шунингдек, юқори органлар шикоятларни фақат назорат тартибида кўриб чиқиш ҳуқуқини сақлаб қолиши, шикоятлар бўйича масалаларни якуний ҳал этишни қуйи органларга топшириш тавсия этилди. Бу борада 1928 йилнинг январ ойида Ленинград шаҳар сайлов комиссиясига сайлов ҳуқуқларини тиклаш ваколати берилганлиги, ушбу ҳуқуқни Иттифоқ бўйлаб барча сайлов комиссияларига берилишининг мақсадга мувофиқлиги кўрсатиб ўтилди [5].

1928-1929 йилги сайлов кампанияси округлар кесимида таҳлил қилинса, Андижон сайлов округида 34.178 нафар фуқаро сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинганлигини кўришимиз мумкин. 1929 йил 2 апрель куни Ўзбекистон ССР МИҚ томонидан “Советларга сайловлар тўғрисида”ги Йўриқномада белгиланган талабларни бузган ҳолатда сайлов ҳуқуқидан нотўғри маҳрум қилинган фуқароларни қайта ўрганиб чиқиш ва уларнинг ҳуқуқларини тиклаш юзасидан маҳаллий сайлов комиссияларига кўрсатма юборилди. Натижада, 21.128 нафар “ҳақсизлар” ҳолати ўрганиб чиқилди ва 4.557 нафари (21,5%) нинг сайлов ҳуқуқидан нотўғри маҳрум қилинганлиги аниқланиб, ҳуқуқлари тикланди. Бундан ташқари, округ сайлов комиссияси томонидан “ҳақсизлар”нинг 226 та ариза-шикоятлари ўрганилиб, улардан 170 таси (75,1 %) нинг сайлов ҳуқуқи тикланди [17].

Бутуниттифоқ сайлов Йўриқномасига кўра, синфий ҳолати ёки ўтмишдаги фаолияти туфайли сайлов ҳуқуқларидан маҳрум бўлган шахсларнинг сайлов ҳуқуқларини тиклаш Иттифоқ республикалари Марказий Ижроия Қўмиталари Президиумларининг қарорлари билан амалга оширилиши белгиланган. Эксплуататорлар синфига мансуб шахсларнинг сайлов ҳуқуқларини тиклаш, агар улар камида 5 йил ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланган бўлиб, Совет ҳукуматига ўзининг содиқлигини исботлаган бўлса, тегишли ижроия қўмитанинг розилиги билан вилоят, ўлка ёки округ сайлов комиссиялари томонидан амалга оширилади.

Фақат касаба уюшмалари аъзоларининг сайловлардаги иштироки хусусида СССР МИҚ Президиуми 1927 йил 4 мартда қўшимча кўрсатма бериб, жойлардаги сайлов комиссияларининг тавсиясига асосан, касаба уюшмалари аъзоларига 5 йиллик иш стажига эга бўлмаган ҳолда ўлка, вилоят ва округ ижроия қўмиталари томонидан сайловларда иштирок этишига рухсат берилиши таъкидланди [2. 130-131].

Яна бир жиҳат, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, муқаддам меҳнатсиз даромад ҳисобига яшаган “ҳақсизлар” ларнинг сайлов ҳуқуқларини тиклаш учун беш йиллик меҳнат стажига талаб қилинади. Бироқ СССР Меҳнат Халқ Комиссариятининг 1929 йил 13 июлдаги Фармонида кўра, агар сайлов ҳуқуқидан маҳрум бўлган шахс беш йилдан камроқ вақт давомида ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланиб, Совет ҳукуматида ўзининг содиқлигини исботламаган бўлса, унинг меҳнат биржаларида рўйхатга олиниши таъқиқланган. Шахснинг меҳнат биржасидан ташқари ҳолатда иш фаолияти билан шуғулланиши эса совет шароитида ёлланма меҳнат турига киритилган. Бошқача қилиб айтганда, бир томондан ушбу тоифадаги “ҳақсизлар” ҳуқуқини қайта тиклаш учун уларнинг беш йиллик иш стажига эга бўлишлари талаб қилинса, иккинчи томондан уларнинг қонуний ишга жойлашишларига сунъий тўсиқлар қўйилган эди [2. 131-132].

Коллективлаштириш ва қулоқлаштириш сиёсатининг дастлабки босқичлариданоқ маҳаллий ва марказий ҳокимият органларига сайлов ҳуқуқларидан нотўғри маҳрум қилинганлик тўғрисидаги шикоятлар сони сезиларли даражада ошди. Бу “ҳақсизлар” сонининг тез ўсиб бораётганлиги билан боғлиқ эди. 1930 йил март-апрель ойларида ВКП (б) Марказий Қўмитаси ва СССР Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан қабул қилинган қарорлар ҳақиқатда сайлов ҳуқуқларини оммавий тиклаш жараёнини бошлашга рухсат берди. Бундан ташқари, 1930 йилда маълум ижтимоий гуруҳлар учун сайлов ҳуқуқини қайтариш жараёнини осонлаштирган бир қатор бошқа меъёрий ҳужжатлар ҳам қабул қилинди [5].

1930 йил 22 мартда СССР Марказий Ижроия Қўмитасининг “СССР сайлов қонунчилигининг бузилиш ҳолатларини бартараф этиш тўғрисида”ги Қарори (директива) совет сайлов тизимида сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш ва тиклаш амалиётини тартибга солувчи асосий меъёрий ҳужжат бўлди. Директивага кўра:

– Иттифоқ республикаларидаги барча Марказий ва маҳаллий ижроия қўмиталари таркибида сайлов ҳуқуқларидан маҳрум қилинган фуқаролар тоифасини қайта ўрганиб чиқиш ва ноқонуний ҳолатларни бартараф қилиш мақсадида махсус комиссия тузилиши;

– уч ой муддатда фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларидан нотўғри маҳрум этилганлиги тўғрисида берган аризалари барча инстанцияларда кўриб чиқилиши;

– сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинган фуқароларнинг ҳуқуқларини қўшимча чеклашни таъқиқлаш;

– сайловчилар ва сайлов ҳуқуқидан маҳрум бўлган шахслар рўйхатини тузишда қонундан четга чиқмаслик;

– фуқаролар ўзларининг сайлов ҳуқуқидан нотўғри маҳрум этилганлиги тўғрисида юқори турувчи органларга ариза билан мурожаат қилган тақдирда, уларнинг аризалари якуний кўриб чиқилгунга қадар ҳеч қандай чекловлар қўлламастик;

– йўриқномаларда кўрсатилган мутасадди идоралардан ташқари ҳар қандай маҳаллий идоралар, ташкилотлар, корхоналар, заводлар, колхозлар ва бошқа муассасаларнинг фуқароларни сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш ваколати йўқлиги;

– “Ҳақсизлар” ва уларнинг оила аъзоларини яшаш хонадонларидан чиқариб юбориш, тиббий ёрдамдан маҳрум қилиш, болаларини мактаблардан ҳайдаш, “ҳақсизлар”нинг қарамоғидаги оила аъзоларини сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш каби ҳолатларга чек қўйиш;

– СССР ва Иттифоқ республикаларининг сайлов қонунларини бузган мансабдор шахсларга нисбатан қаттиқ жазо чораларининг қўлланилиши белгилаб қўйилди [8].

Шундан сўнг, Директива талабларининг ижроси юзасидан Ўзбекистон ССР МИҚ томонидан бир қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан, Ўзбекистон ССР да, қишлоқ жойларда 45.668 нафар ёки “ҳақсизлар” нинг 46,4 фоизининг, шаҳарларда эса 63.523 нафар “ҳақсиз” нинг 10.552 нафари (16,6%) нинг сайлов ҳуқуқлари тикланди [13].

Директиванинг жойлардаги ижроси юзасидан айрим статистик маълумотларга эътибор қаратилса, сайлов ҳуқуқлари билан боғлиқ ўзгаришлар янада яққол намоён бўлади. Жумладан, Фарғона сайлов округи сайлов комиссиясининг маълумотига кўра (1930 йил 24 июн ҳолати), 259 та қишлоқ советларида 300.363 нафар сайлов ҳуқуқига эга, 15.957 нафар сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинган фуқаролар бўлган. 1928-1929 йилги сайлов кампанияларидан кейин қўшимча 2608 нафар фуқаро сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиниб, жами “ҳақсизлар” сони 18.565 тани ташкил этган. Шунингдек, Директивага қадар 63 нафар фуқаронинг сайлов ҳуқуқлари тикланган бўлса, Директива ижроси жараёнида 3029 нафар фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари қайтариб берилди [14].

Зарафшон сайлов округида эса 67 та қишлоқ советларидан 108.776 нафар сайлов ҳуқуқига эга, 6470 нафар сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинган фуқаролар мавжуд бўлиб, сайлов кампанияларидан кейин қўшимча 38 нафар фуқаро “ҳақсизлар” рўйхатига киритилган. Директивага қадар 77 та ва мос равишда 1624 нафар фуқаронинг сайлов ҳуқуқлари тикланиб, жами 1701 нафарни ташкил этган [16].

Бу даврга келиб, “ҳақсизлар” сонининг ҳаддан зиёд ортиб кетганлиги ижтимоий, иқтисодий ва бошқа кўплаб соҳаларда вазиятнинг кескинлашишига олиб келган эди. Чунки халқ хўжалигининг турли жабҳаларида фаолият олиб бориши лозим бўлган аксарият касб мутахассислари сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилганлиги боис жойларда кадрлар танқислиги юзага келди. Шу боис вазиятни юмшатишга қаратилган кескин чораларни кўриш лозим эди.

1931 йил 8 июль куни СССР МИҚ Президиумининг “Чиқариб юборилган қулоқларнинг фуқаролик ҳуқуқларини тиклаш тартиби тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди. Унга кўра, муқаддам советларга ва коллективлаштиришга қарши фаолиятлари туфайли Иттифоқ республикалари конституциялари ва “Советларга сайловлар тўғрисида”ги Йўриқномалар асосида сайлов ҳуқуқларидан маҳрум қилинган ва яшаш жойларидан чиқариб юборилган қулоқлар ўз қилмишларини тўхтатган бўлса ва ўзининг тўғри йўлга ўтганлиги ва ҳалол ишчилигини исботласа, уларнинг фуқаролик ва сайлов ҳуқуқлари тикланиши белгиланди [15].

СССР Марказий Ижроия Қўмитаси Президиумининг 1932 йил 17 майдаги “Махсус кўчманчиларнинг фуқаролик ҳуқуқларини тиклашни расмийлаштириш тартиби тўғрисида”ги Қарорида фуқаролик ҳуқуқлари тикланган махсус кўчманчиларнинг тўлиқ рўйхатлари 3 кун муддат ичида яшаш жойларидаги туман

ижроия қўмиталарига топширилиши, уларга 10 кун муддат ичида сайлов ҳуқуқи ва бошқа барча фуқаролик ҳуқуқлари тикланганлиги ҳамда СССР ҳудудида эркин яшашга рухсат берилганлиги тўғрисида гувоҳномалар берилиши кўрсатиб ўтилди [3.84].

1933 йил 17 мартда СССР Марказий Ижроия Қўмитаси “Қулоқлар фарзандларининг сайлов ҳуқуқларини тиклаш тартиби тўғрисида” Қарор қабул қилди. Мазкур Қарор сургун қилинган қулоқларнинг вояга етган фарзандларига сургун жойларида ва ундан ташқарида ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланган бўлса, яшаш жойидаги туман ижроия қўмиталари орқали сайлов ҳуқуқларини тиклаш имконини берди. 1934 йил 27 майда эса ОГПУ ташаббуси билан СССР Марказий Ижроия Қўмитаси Президиумининг Қарори қабул қилиниб, ушбу Қарор махсус посёлкаларда истиқомат қилаётган собиқ “қулоқлар” нинг сайлов ҳуқуқларини тиклаш жараёнига ёрдам берди [3.89].

1935 йил 17 апрелда СССР Марказий Ижроия Қўмитасининг “Кўчириб юборилган қулоқларнинг фуқаролик ҳуқуқларини тиклаш тартиби тўғрисида” Қарори эълон қилиниб, унга кўра, СССР МИҚ нинг 1931 йил 3 июлдаги ва 1934 йил 27 майдаги “Кўчириб юборилган қулоқларнинг фуқаролик ҳуқуқларини тиклаш тартиби тўғрисида”ги Қарорига мувофиқ кўчириб юборилган қулоқларнинг фуқаролик ҳуқуқлари тикланган бўлса ҳам, уларнинг махсус аҳоли пунктларида қолишлари белгилаб қўйилди [3.101].

СССР Марказий Ижроия Қўмитасининг 1937 йил 16 октябрдаги “Судланган ва тергов остида бўлган шахсларни сайловчилар рўйхатига киритиш тўғрисида”ги Қарорига асосан, судланган ёки тергов ҳаракатлари олиб борилаётган, бироқ сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинмаган ва қамоқда сақланмаётган шахсларни сайлов кампанияларида иштирок этишлари таъминланди [3.118].

Сайлов ҳуқуқини тиклаш тизимини шакллантириш ва тартибга солиш 1930 йилларнинг ўрталарига келиб якунланди. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, ушбу жараённинг асосий шартлари Совет ҳукуматида содиқлик ва “ижтимоий фойдали” меҳнатда беш йиллик иш стажи бўлди. Бу эса кўпчилик “ҳақсизлар”нинг янги тузум шароитига мослашиш ва ҳаёт тарзини давом эттириши учун аввалги даромадларидан воз кечиши, турмуш тарзи ва асосий машғулотларини бутунлай ўзгартиришга мажбур эканлигини англатарди.

“Ҳақсизлар” сайлов ҳуқуқларини тиклаш учун ҳокимият ва сайлов комиссияларига ариза-шикоятлар билан мурожаат қилиниши ортидаги умумий мақсад уларнинг мавжуд сиёсий тузумга қай йўл билан бўлса-да содиқлигини исботлаш истаги эди. Аксарият “ҳақсиз”лар ўз шикоятларида мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ва социализм қурилишида фаол иштирок этиш истаги ҳақида ёзса, сайлов ҳуқуқидан маҳрум бўлган ёшлар эса ўз сайлов ҳуқуқларини тиклаш учун ота-онаси ва оиласидан воз кечиши ҳам одатий ҳолга айланиб қолди. Ўз навбатида, ота-оналар ҳам фарзандининг келажак ҳаёти учун ушбу айрилиққа рози эди.

1920 йилларнинг ўрталарига қадар сайлов ҳуқуқидан маҳрум бўлганлар жамиятнинг органик қисмига айланиб, дастлаб уларнинг аксарияти “ҳақсизлар” рўйхатига киритилишини ўз ҳаётларида жиддий воқеа деб қабул қилишмади. Бироқ кейинчалик “ҳақсизлар” атрофида нафрат ва бегоналик муҳити шаклланиб, ҳокимият уларга нисбатан “душманлар” ва “бегоналар” тамғасини босиш ҳаракати билан фаол шуғулланди. Кейинчалик жамият онгига сингиб кетган бу стереотиплар оммавий сиёсий қатағонларини оқлаш учун ишлатилди.

Хулоса қилиб айтганда, сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш ва тиклаш амалиёти 1920-30 йиллардаги совет ҳукумати ижтимоий сиёсатининг муҳим элементи бўлди. Ушбу амалиёт тўғридан-тўғри қатағон сиёсатига ўтмасдан, аҳолининг пролетар бўлмаган қатламларини ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги фаол иштирокини йўқотиш имконини берди.

Сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш сиёсатини уч босқичда ўрганиш мумкин. Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида, асосан, инқилобдан олдинги элита вакиллари ҳамда энг барқарор ва иқтисодий мустақил фуқаролар сайлов ҳуқуқини йўқотган бўлса, 1920 йилларнинг ўрталаридан бой деҳқонлар ва шаҳарликлар – НЭП вакиллари ва қулоқлар сиёсатининг асосий объектига айланди. 1929-1931 йиллардаги “буюк бурилиш” даврида ушбу сиёсат ўзининг энг юқори чўққисига чиқди ва собиқ ижтимоий тузилмани бузиш учун ишлатиладиган кучли қуролга айланди.

1930 йилларнинг ўрталарига келиб, ҳокимият Сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш институти ўзининг тарихий ролини ўйнаб бўлди, деган хулосага келди ва унга барҳам берди. Бу жараён кўп жихатдан “ҳақсизлар” нинг ёш таркиби ўзгарганлиги билан боғлиқ эди. Улар орасида сайлов ҳуқуқидан маҳрум бўлган фуқароларнинг фарзандлари устунлик қила бошлади, ёш, ғайратли ва фаол одамларнинг ижтимоий-сиёсий жараёнлардан четлаштирилиши ижтимоий кескинликнинг кучайишига ёрдам бериши ва иқтисодий сабабларга кўра фойдасиз бўлиши мумкин эди. Бундан ташқари, сайлов ҳуқуқидан маҳрум бўлганлар энди мустақамланган давлат аппарати учун жиддий хавф туғдирмаслиги аниқ бўлиб қолди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Расулов Б. Ўзбекистонда коллективлаштириш жараёнидаги сиёсий қатағонлар ва сургун қилинган деҳқонлар аҳволи (1929-1959 йиллар). – Тошкент: Шарқ, 2012.
2. Архивы Кремля. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930-1940. В 2 кн. / Отв. ред. Н.Н. Покровский / Кн.1. – Москва, 2005.
3. Архивы Кремля. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930-1940. В 2 кн. / Отв. ред. Н.Н. Покровский, В.П. Данилов, С.А. Красильников, Л. Виола. Кн.2. – Москва, 2006.
4. Саламатова м.с. Лишение и восстановление в избирательных правах в советской России (1918–1936 гг.): эволюция правового регулирования.
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/lishenie-i-vosstanovlenie-v-izbiratelnyh-pravah-v-sovetskoy-rossii-1918-1936-gg-evolyutsiya-pravovogo-regulirovaniya>
6. Валуев Д.В. Восстановление в правах голоса: условия и методы
7. [Электрон ресурс] Кириш тартиби: <https://history.wikireading.ru/324845>
8. Положение о выборах в Государственную Думу от 6 августа 1905 г. [Электрон ресурс] Кириш тартиби: <https://www.prilib.ru/item/722964>.
9. Постановление ВЦИК Советов от 2 декабря 1918 г. «О порядке выборов волостных и сельских советов (Инструкция). [Электрон ресурс] Кириш тартиби:
10. <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=18551#eUcX67TrvBWluB45>.
11. Законодательство по выборам 1918-1935 гг.

12. <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/126048-postanovlenie-prezidiuma-tsik-sssr-ob-ustranении-narusheniy-izbiratel'nogo-zakonodatelstva-soyuza-ssr-22-marta-1930-g#mode/inspect/page/1/zoom/4>.
13. Декрет ВЦИК от 31 августа 1922 г. «Инструкция о перевыборах городских и сельских советов и о созыве волостных, уездных и губернских съездов советов».
14. [Электрон ресурс] Кириш тартиби: <https://www.prilib.ru/item/1177132>.
15. Ўзбекистон Миллий архиви (ЎзМА), р 86-фонд, 1-рўйхат, 6449-иш, 246-247-в.
16. ЎзМА. р 86-фонд, 1-рўйхат, 6449-иш, 250-в.
17. ЎзМА. р 86-фонд, 1-рўйхат, 6453-иш, 13-в.
18. ЎзМА. р 86-фонд, 1-рўйхат, 6105-иш, 13-14-в.
19. ЎзМА. р 86-фонд, 1-рўйхат, 6435-иш, 44-в.
20. ЎзМА. р 86-фонд, 10-рўйхат, 36-иш, 1-в.
21. ЎзМА. р 86-фонд, 1-рўйхат, 6497-иш, 37-в.
22. АВДА, 186-фонд, 439-рўйхат, 597-в.
23. АВДА, 186-фонд, 3-рўйхат, 1-10-в.